

УДК 007:304:070

СПЕЦИФІКА ДИСИДЕНТСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Олена Мельникова

*Маріупольський державний університет,
вул. Матросова, 5, Маріуполь, 87500, Україна, e-mail: mel05@ukr.net*

У статті досліджено особливості дисидентської комунікації у Радянській Україні. Дослідження проводилися на широкій базі архівних джерел та наукових праць зарубіжних і вітчизняних вчених.

Ключові слова: дисидентська комунікація, самвидав, ідея, альтернативне джерело інформації.

Дисидентська комунікація набула дієвості під час Руху Опору в Радянській Україні. Умови функціонування, методи розповсюдження альтернативної інформації, цілі та задачі українських дисидентів дещо відрізнялися від представників антирадянських рухів в інших республіках СРСР. «Вільна політична, філософська і соціологічна думка реалізовувалась головно у самвидаві або обнародувалась за кордоном, де активно працювала українська діаспора. Особливі заслуги у цьому радіостанції «Свобода», журнал «Сучасність», видавництва «Смолоскип», — характеризував 1960–1980 рр. в українській публіцистиці В. Здоровега [3, с. 227].

Опозиційні, правозахисні, дисидентські рухи та роль комунікації в них розглядаються не перетині різних галузей знань, зокрема соціології, філософії, правознавства, літературознавства, історії тощо. Проте дисидентська комунікація та публіцистика 1960–1980-х рр. недостатньо представлені в українському журналістикознавстві. Тому існує потреба дослідити саме цей період в історії вітчизняної журналістики та публіцистики. Отже, предметом дослідження виступають особливості дисидентської комунікації в суспільстві УРСР. Об'єктом є самвидавні матеріали (інформаційні повідомлення, публіцистичні виступи, правозахисні документи) з приватного архіву В. Чорновола та архівні джерела ГДА СБУ.

За мету поставимо визначити особливості розвитку та функціонування дисидентської комунікації на території УРСР (1960–1980-х рр), що передбачає вирішення наступних завдань:

- розглянути особливості дисидентської комунікації у соціокультурному аспекті;
- дослідити умови створення та функціонування дисидентської комунікації;

- проаналізувати наслідки інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів.

Методологічною основою дослідження є використання якісних методів журналістикознавства (історичний, біографічний, бібліографічний, журналістський аналіз тексту). В свою чергу, результати наукової роботи можуть бути використані під час підготовки лекцій до дисциплін «Історія журналістики», «Теорія та історія українського журналістикознавства».

Дисидентську комунікацію як форму інакомислення досліджували вчені з різних галузей знань. Зокрема, її розглядали А. Грамші, Г. Лукач, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Р. Барт, Г. Моска, М. Фуко, Р. Мертон, Е. Ноель-Нойман, Х. Арендт, Ю. Габермас, А. Гоулднер, С. Давидов, І. Суслов. Історики також приділяли увагу комунікації в контексті дисидентського руху: Л. Алексеєва, І. Майстренко, І. Клейнер, Б. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, В. Баран, Г. Касьянов, А. Русначенко, О. Бажан, Б. Захаров, В. Деревінський. Самвидавню активність досліджували А. Блюм, А. Струкова, С. Ушакін, О. Обертас, вплив іноземних радіопередач і їх «глушіння» — Т. Горяєва, І. Утехін, Є. Фінкельштейн, особливості альтернативних медіа — Л. Тимофєєва, А. Струкова, І. Брага. Соціологи С. Тєроу і Г. Кітчелт розглядали критику соціального порядку як форму колективної дії або політичного акта у вигляді громадських рухів, що були направлені не перебудову суспільства. Репресії з боку влади вивчав Х. Арендт. Ю. Габермас інакодумство розглядав як політичне заперечення з точки зору комунікативної теорії. Р. Бенфорд і Д. Сноу вивчали формування ідейної бази руху, значень, інтерпретацій, системи цінностей.

Причини, які вплинули на зародження дисидентського руху в СРСР, формувалися за допомогою внутрішніх переконань, які з'являлися в результаті сімейних або дружніх переконань, західної підтримки, тиску радянської системи, роботи КДБ по створенню власних агентів в цьому середовищі [7, с. 385].

А. Гоулднер розробив концепт «критичного дискурсу», основними носіями якого є інтелектуали [1]. Інтелігенція грає значну роль у розповсюдженні альтернативних інформації і знань серед членів суспільства. Адже в період хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою» незгодних з політикою пануючої комуністичної влади найбільше було серед представників творчої, наукової, освітньої інтелігенції. Перш за все, відбувався духовний, ідеологічний спротив радянській системі з боку інакодумців. «Тоталітарні держави, як це не парадоксально, краще керували духовним світом людини. Можливо, це пов'язано з тим, що вони краще уявляли своє майбутнє, ставили перед собою цілі і йшли на їх виконання», — вважає Г. Почепцов [8].

Серед «незгодних» у 1960-і рр. були представники студентської, робітничої, селянської молоді, працівники культури, науки, освіти. Також були «вторинна» аудиторія дисидентської комунікації, яка брала участь у разових політичних акціях, підтримувала контакти з репресованими, дисидентами. Більшість з них перебували під наглядом КДБ, обшукувались, заарештовувались. Серед попереджень з боку КДБ були використані наступні методи: профілактичні бесіди, використання ЗМІ (публічні виступи інакодумців, як повинні були спростувати ідеї дисидентів), морально-психологічний тиск не тільки на представників Руху Опору, але й на їх близьких, членів сім'ї, притягнення до адміністративної відповідальності тощо.

За створення та розповсюдження дисидентської комунікації використовувались репресії, арешти, заслання, ув'язнення у психлікарню, інкримінувався моральний розклад тим, хто був у засланні. Так, правозахисника, публіциста, автора статті «Що далі?» Л. Лук'яненка як засновника Української робітничо-селянської спілки засудили до розстрілу, потім вирок замінили на 15 років ув'язнення.

Особливу увагу працівники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці та розповсюджував листівки, твори самвидаву, часопис «Український вісник», заборонену інформацію, зокрема праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. Чорновола «Лихо з розуму (портрети 20 «злочинців»)», «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Хроніка таборових буднів», Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», В. Мороза «Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан».

Однак хвилі арештів не винищили протести дисидентів. Так, з'являлися не тільки заклики до української незалежності, а й компрометація радянської символіки та популяризація національної, пошкодження портретів, бюстів членів компартії, агітаційно-пропагандистських стендів, заклики до українців, щоб не брали участі в комуністичних мітингах, демонстраціях, виборах тощо. Також були зафіксовані крайні форми протесту — самоспалення Василя Макуха у Києві. У 1967 р. співробітники КДБ зафіксували випадки розповсюдження біля 500 листівок (в деяких випадках до 1000 примірників) «націоналістичного» змісту серед студентської молоді [6, с. 19]. Метою цієї інформаційної кампанії було організувати Український національний фронт, боротися за громадські права, українську мову, свободу думки й творчості, відродження національної духовності й культури.

Обговорення соціально-політичних проблем перейшло у приватно-публічну сферу, де і зародилося дисидентство як соціальне і культурне явище. Як вважає С. Кара-Мурза, дисидентський рух з'явився в 1960-і, а в 1970-і рр. став важливим явищем суспільного життя, представники якого стали альтернативною стороною тоталітарної системи, працювали в нових течіях, як «творча меншість», при цьому використовували інфраструктуру офіційної системи, цитували ідеологів комунізму. «... "самвидав" — видання ідеологічної продукції дисидентів. Але його вплив не можна вірно оцінити, якщо не врахувати, що майже всі його матеріали до того ж зачитувалися по радіо, а "голоси" слухала значна частина інтелігенції» [5]. Вплив дисидентів очевидний з урахуванням спіралі мовчання Е. Ноель-Нойман, адже комунікація поширювалася не тільки за допомогою альтернативних ЗМК (нелегальних видань, радіо, виступів в зарубіжних ЗМК) але й серед представників інтелігенції, різноманітних творчих гуртках, тобто стихійно й неконтрольовано.

Серед дисидентських комунікацій можна виділити самвидав, нелегальне радіомовлення станцій «Свобода», «Голос Америки», організація заборонених арт-виставок, театральних вистав, клубів (Клуб творчої молоді в Києві), «кухонні» розмови. Поширення художньої літератури, публіцистики, документалістики відбувалося без контролю авторів-дисидентів. Проте у 1970-х рр. набули популярності листи-протести, документи програмно-політичного характеру. Крім анонімних листівок у 1960-х рр. дисиденти писали відкриті листи до керівництва держави, що мали «підписантів», коли люди не приховували своїх прізвищ і підтримували ідеї дисидентів. Після «кухонного» протесту української інтелігенції у

1980-х рр. почали організовуватися мітинги, демонстрації, створюватися правозахисні організації та фонди фінансової допомоги політв'язням. Активно дисидентів публікували самвидав і офіційна преса Західної Європи та США.

Захист національної мови та культури, боротьба за громадянські свободи і права, національна політика СРСР були основними темами засобів дисидентської комунікації. Усні виступи, промови, доповіді інакодумців з'являлися в рукописах, роздруківках, магнітофонних записах. Також стали популярні протестні звернення, заяви, відкриті листи як «усний» самвидав.

Дисидентська комунікація як альтернативне джерело інформації в СРСР, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії, зіткнення з домінуючою моделлю інформації, впливала на радянське інформаційний простір. Методи і прийоми інформаційного протистояння дисидентства офіційним ЗМІ тоталітарної держави виявилися результативними (створення громадських, правозахисних рухів, політичних організацій, популяризація альтернативних медіа).

На початку 1970-х рр. масові петиційні кампанії змінилися на одиничні правозахисні протести. З боку влади в цей час було поширено використання пропагандистської інформаційної кампанії проти окремих українських дисидентів (В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного) в офіційній пресі та на телебаченні. У 1970-і роки в КДБ розслідувалася справа «Блок», яка описує методи та дії, спрямовані проти українських дисидентів, зв'язок з російськими інакодумцями, зокрема А. Сахаровим.

Проте під час перебудови у другій половині 1980-х рр. в епоху гласності та плюралізму думок дисидентська комунікація набула поширення, популярності, ефективності, адже «...соціосистема зацікавлена в нових видах повідомлень, коли йдеться про трансформацію соціосистеми, то в нормі, навпаки, типовим для соціосистеми є повідомлення, що спрямовані на утримання ситуації, на стабілізацію її» [7, с. 32].

Незважаючи на контроль з боку КДБ за діяльністю неформальної преси, новостворених громадських організацій, публічними виступами інакодумців, дисидентські медіа в часи перебудови охоплювали все більшу радянську аудиторію. Деякі ознаки цієї комунікації присутні й у сучасних інтернет-ЗМІ (анонімність коментарів, повідомлень, альтернативні потоки інформації).

У будь-якому типі суспільства крім домінуючої картини світу, системи цінностей та джерел інформації існують й альтернативні або заборонені. Тому й альтернативні знання політичного, економічного, ідеологічного характеру можуть не сприйматися державною системою и суспільством загалом. У тоталітарній країні СРСР спрацьовувала цензура проти такого типу знань. Одночасно дисидентські матеріали розповсюджувалися немасовими накладками. Дисидентська комунікація як альтернативне джерело знань за тридцять років свого існування в УРСР, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії проти організаторів і авторів, зіткнення з домінуючою моделлю інформації і знань, мала вплив й на пострадянський інформаційний простір.

Під тиском цензури дисиденти пішли в самвидав, передавали повідомлення про переслідування, арешти, репресії проти представників української інтелігенції на радіо «Свобода», «Голос Америки», до агентства «Рейтер», преси країн Західної Європи та США. «Тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на іншій моделі світу, яка знаходилася в конфлікті з домінуючою моделлю» [7, с. 388-389].

«Справа Добоша», що була сфабрикована КДБ, стала причиною другої хвилі арештів дисидентів 12 січня 1972 року. За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош приймав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного журналу «Український вісник». У цей же час працівники КДБ знаходять у З. Франко, онуки І. Я. Франка, твори самвидаву. До речі, спостерігали й за нащадками українських письменників і громадських й політичних діячів, зокрема М. Коцюбинського, М. Старицького, Л. Українки, М. Лисенка. Під впливом спецслужби З. Франко написала відкритого листа до «Радянської України», де відмовилася від дисидентських ідей. Наступним кроком за сценарієм КДБ дала інтерв'ю на телебаченні. В свою чергу, проводилася пресконференція з Я. Добошем, де він засуджував діяльність дисидентів в інтерв'ю провідним радянським виданням.[2]

Через деякий час студента Я. випустили на волю, проте потрапили за ґрати І. Дзюба, В. Чорновіл. Також «провокаторські свідчення дає на заарештованих і допитуваних студентка КДУ, українка з Чехо-Славащини Ганна Коцурова» [10, с. 777], яка передавала до США самвидавні часописи та твори. Праця КДБ в рамках справи «Блок» всередині руху дисидентів ламала інформаційні потоки, що не дозволяло розповсюджувати альтернативну інформацію та створювати нові тексти популярними авторами самвидаву.

У другій половині 1980-х рр. розпочалася пропагандистська кампанія влади проти часописів. 19 жовтня 1987 р. газета «Вечірній Київ» надрукувала статтю О. Швеця «Театр тіней...», спрямовану проти Українського культурологічного клубу та «Українського вісника». Матеріал було передруковано газетами «Вільна Україна» і «Львовская правда». Серію наклепів, спрямовану проти «Українського вісника» очолив друкований орган ЦК КПУ «Радянська Україна». У матеріалі «Інтерв'ю з-під поли» за 13 листопада 1987 року було використано вилучене в американській журналістці М. Коломієць під час її від'їзду з СРСР відеоінтерв'ю з членами редколегії «Українського вісника» В. Чорноволом та М. Горинем [4, с. 36–37].

Отже, дисидентська комунікація УРСР функціонувала під тотальним контролем з боку влади, а носії альтернативної інформації, автори, публіцисти переслідувалися та ізолювалися від громади, що тим самим більше уваги та інтересу викликало з боку суспільства. Українська дисидентська комунікація під час Руху Опору відрізнялася використаннями різноманітних методів створення, розповсюдження та подачі інформації.

1. А. Гоулднер «Будущее интеллигенции и становление нового класса» / А. Гоулднер. — М.: 1979. — Режим доступу: <http://philosophy.ru/articles/1078>
2. Дело с подлинниками докладных записок спецсообщений и информации (возврат из ЦК КПУ) // ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3 (1975). — Пор.7. — Арк. 300 — 307.
3. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: Підручник / В. Й. Здоровега. — Львів: ПАІС, 2004. — 268 с.

4. Деревінський В. На гребені боротьби. Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр.: Монографія / В.Ф. Деревінський. — К.: УВС ім. Ю. Липи, 2010. — 220 с.
5. Кара-Мурза С. Евреи, Диссиденты, Еврокоммунисты / С. Г. Кара-Мурза. — М., 2002. — Режим доступа: http://www.kara-murza.ru/books/evrei/evrei_content.htm
6. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. — К.: Смолоскип, 2013. — 736 с. : іл.
7. Почепцов Г. Від Facebook'у и гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації / Г.Г. Почепцов. — К.: Спадщина, 2012. — 464 с.
8. Почепцов Г. Від ворогів народу до дисидентів: чужі голоси в соціосистемах / Г. Почепцов. — Режим доступа: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/20290>
9. Почепцов Г. Контроль над розумом / Г.Г. Почепцов. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 350 с.
10. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. — Т. 3. / Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. М. Косів. — К.: Смолоскип, 2006. — 976 с.

SPECIFIC FEATURES OF DISSIDENT COMMUNICATION IN THE UKRAINIAN SOVIET SOCIETY

Olena Melnykova

Mariupol State University,
Matrosova Street, 5, 87500, Mariupol, Ukraine
E-mail: mel05@ukr.net

The article deals with the investigation of features of dissident communication in Soviet Ukraine. Researches were conducted on the basis of rich archival sources and scientific works of foreign domestic scientists.

Key words: dissident communication, idea, alternative source of information.

СПЕЦИФИКА ДИССИДЕНТСКОЙ КОММУНИКАЦИИ В УКРАИНСКОМ СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Елена Мельникова

Мариупольский государственный университет,
ул. Матросова, 5, Мариуполь, 87500, Украина
E-mail: mel05@ukr.net

Статья посвящена особенностям диссидентской коммуникации в Советской Украине. Исследования проводились на широкой базе архивных источников и научных трудов зарубежных и отечественных ученых.

Ключевые слова: диссидентская коммуникация, самиздат, идея, альтернативный источник информации.

Стаття надійшла до редколегії 21.09.2013

Прийнята до друку 14.10.2013